

UDK: 93-94 (47)-2023

**BUGUNGI KUNDA JANRLAR EVOLYUTSIYASI VA RIVOJLANISH
BOSQICHLARI BORASIDA YANGICHA NAZARIY QARASHLAR**

K.Seitjanova – o‘qituvchi

O‘zbekiston davlat san‘at va madaniyat instituti Nukus filiali

Tayanch so‘zlar: janr, genezis, uslub, kompozitor, shakl, kategoriya, vokal, sonata.

Ключевые слова: жанр, генезис, стиль, композитор, форма, категория, вокал, соната.

Key words: genre, genesis, style, composer, form, category, vocal, sonata.

Bugungi kunda janrlar evolyutsiyasi va rivojlanish bosqichlari borasida yangicha nazariy qarashlar yuzaga kelmoqda. Janr va janrlilik mavzulari L.Mazel, V.Sukkerman, B.Asafev, A.Alshvang, A.Doljanskiy, V.Konen, M.Lobanova tadqiqotlarida o‘z aksini topgan bo‘lsa-da, janr tushunchasi va xususiyatlari borasida aniq bir to‘xtamga kelmagan. Misol tariqasida vokal ijodiyotni oladigan bo‘lsak, vokal musiqa cholg‘u musiqa bilan, romans esa qo‘shiq bilan bir qatorda janr sifatida belgilanadi. Bundan tashqari, aralash janr va shakllardan fuga va variatsiyalar ham turli turkumli janrlarning kompozitsion tuzilma (strukturasi) sifatida qo‘llaniladi. Shundan kelib chiqqan holda ko‘pchilik musiqashunoslar janr tushunchasining qat‘iy chegaralarini inkor qiladilar. Jumladan, Doljanskiy: “Janr bu musiqiy asarning turlari bo‘lib, u tuzilish, ijrochilar tarkibi, asar xarakteri va ijro o‘rni kabi turli belgilarga egadir”, – deb ta‘riflaydi [1:258].

XX asr musiqa ijodiyotida janrlarning o‘zaro ta‘siralanishi, aniq chegaralarning yo‘qola borishi, ularning takomillashuvi yangi janrlarni vujudga keltirdi hamda bu jarayon musiqashunoslarning e‘tiborini tortdi. Boshqa bir guruh olimlar (Mazel va Sukkermanlar) esa kompleks tahlilni nazarda tutib, asarning tarkibiy tuzilishi, sotsial vazifasi, ijro va idroklash shartlarini hisobga olish zarurligini ta‘kidlaydilar.

Aytish joizki, har ikki holatda ham bir yoqlamalik ko‘zga tashlanib, janrning tub mohiyati butkul ochib berilmagan. B.Asafev ta‘biri bilan aytganda esa janr tushunchasi musiqiy hayotda ijro sharoitlari va tinglovchi idrokiga bog‘liq ekan biz umumiy planda uni 2 guruhga ya‘ni:

1. Muayyan (bunda ijrochi va tinglovchilar orasidagi farq turlarga bo‘lgan) guruh.

2. Keng omma (ijrochi va tinglovchi bir butun bo‘lgan) guruhi uchun ijro etiladigan musiqa bo‘lamiz.

Har ikki ajratilgan guruhda ham musiqa tinglovchilar ommasining musiqaga munosabati nuqtayi nazaridan qaralmoqda. Bunday bo‘linish nisbatan kengroq tarqalgan badiiy yoki amaliy va badiiy bo‘lmagan tushunchalariga yaqin kelsa-da, aynan mos tushmaydi. Masalan, amaliy musiqa kino va dramatik teatrdagi musiqa misol bo‘la oladi va tinglovchi va ijrochi munosabatlari jihatdan taqdim qilingan musiqa mos tushadi.

Janr – tushuncha sifatida, etimologiya va genezisi

JANR – (frans. genre, lot. genus – xil, tur) – o‘ziga xos xususiyatlar majmui bilan belgilanadigan musiqa asarlari turlari. Janrlarning eng umumiy tasniflanish butkul musiqani vokal yoki cholg‘u asarga bo‘linishidan iborat. Ammo janrlar ham uslub (stil) va shakl singari ko‘p ma‘nolidir. Birgina janr, (rod) tur, ko‘rinish tushunchalarini ularga ma‘nodosh yoki yaqin ma‘noli qator so‘zlar bilan qo‘llash mumkin.

Masalan:

A) biror guruhdan ajratish uchun variant, izotop, izomer,

B) guruhga kiritish uchun esa sinf, guruh, oila atamalarini ishlatish mumkin. Vaholanki, ularning biror biri musiqiy morfologiyada janr singari turg‘un ahamiyatini saqlab qololmadi va janr asosiy markaziy atamaga aylandi.

Rus musiqiy terminologiyasiga janr fransuz an‘analaridan kirib keldi. Janrning tub o‘zagi genos (γένος) grek tilidan olingan. Bunday atamalarini istagancha keltirish mumkin: gen, genetika, evgenika, genezis, genealogiya, genotip, genofond, avtogenniy, gomogenniy, va hokazo.

Fransuz tilida mazkur “genos” rus tilidagi janrga yaqinroq talaffuz qilinadi va rus tilida “rod” ma‘nosini beradi.

Janrlar – bu tarixan shakllangan va nisbatan turg‘unlashgan

a) konkret (ijtimoiy, maishiy, badiiy) maqsadga yo‘naltirilgan;

b) ijro sharoiti va vositasi;

v) tuzilish shakli va xarakterini aks ettiruvchi qator mezonlarni mujassamlashtirgan musiqiy asarlarning turi, toifasi, sinfi, xil va ko‘rinishlaridir [2]. Mazkur tarifda janrning aynan o‘ziga emas tub mohiyatiga umumiy tarzda urg‘u berilganligini ko‘ramiz.

Endi janrni yagona kategoriya sifatida qarasak:

Janr – u yoki bu badiiy butunlik hosil qiluvchi o‘zaro bog‘liq bo‘lgan (genetik) ko‘p tarkibli tuzilishga ega o‘ziga xos qolip (matritsa)dir.

Mazkur formulirovka orqali janrni uslub va shakl tushunchalaridan ajrata olamiz. Masalan, uslub kim tomonidan yaratilganlikka, manbaga asoslansa, bunda janr qanday tarzda va qaysi genetik sxemada qaror topganlikka javob topadi, ya‘ni u konkret musiqiy asarning modeli, matritsa - kanon - asosi hisoblanadi.

Aytish kerakki, janrlar avvalo musiqa va hayotning real munosabatlari asosida yuzaga kelgan, turli musiqiy ifoda vositalarini o‘zida aks ettirgan badiiy fenomen hisoblanadi.

U nafaqat kompozitorlik, ijrochilik, pedagogik balki musiqa tarixi va nazariyasi kabi musiqiy amaliyotlarda muhim ahamiyat kasb etadi. Janrlarni o‘rganishdan asosiy maqsad u birinchi navbatda musiqaning estetik ahamiyatini, alohida bir asar yoki kompozitor uslubini belgilashda tahlilning asosiy fundamentidir.

Shunday bo‘lsa-da, janrlar nazariyasi shakl muammosiga nisbatan kamroq o‘rganilgan va u 3 asosiy guruhga bo‘linadi [3:278]:

1. Aniq (konkret) janrlarning tarixiy evolyutsiyasini, tarkibi va ifoda uslublarini, bevosita amaliyotda o‘rganish bilan bog‘liq bo‘lib, o‘rta asrlar, Uyg‘onish va Barokko davri, professional va xalq ijodiyotida, qolaversa, ko‘z o‘ngimizda yuzaga kelgan janrlarni o‘rganadi. Ularning soni Moskvada 1991-yilda nashr yuzini ko‘rgan ensiklopedik lugat 350 ga yaqindir.

2. Musiqiy janrlar nazariyasida janrlar klassifikatsiya (tasnifi)si muammolarini o‘rganadi. Tasnif esa muayyan davrning madaniyatning milliy xarakterini aks ettiradi.

3. Janrning tub mohiyatini o‘rganadi, ya‘ni, boshqa san‘atlardagi birliklari prototipi (timsol)lari, musiqadan tashqari nazariy asoslarini o‘rganadi.

Bundan tashqari, janrlarni atama va tushunchalar tizimi jihatdan o‘rganish ham ahamiyatga molikdir.

Ushbu guruhlardagi asarlarni janr sifatida umumlashtiruvchi xususiyat, bu ularning mustaqil asar ekanligidir. Har bir guruhdagi asarlar ham o‘zaro bir nuqtada kesishadi ya‘ni, masalan: vals ham maishiy raqs, ham instrumental asar yoki simfonik asarning bir qismi hisoblanadi. Shuningdek, har bir asarning ichki qat‘iy qonuniyatlari ko‘zga tashlanmaydi. Chunki, romans mustaqil vokal asar bo‘lsa ham, operalarga ariyalarning turli ko‘rinishlari sifatida kiritiladi. Ariya ham o‘z navbatida operaning bir qismi bo‘lsa-da, u ham mustaqil janrdir. Shu va shu kabi turli atamalarining turli holatlarda bir xil qo‘llanilishi, aniq va yakdil xulosalarning yo‘qligi janr tasnifot (klassifikatsiyasi)ni bir qadar murakkablashtirmoqda.

Janrlarning tasnifiy tizimi. Janrlarni tizimli tasniflash ancha qadimiy bo'lib, dastlab XIV asr boshlarida yashab ijod etgan Ioann de Groxeo risolasida aks etgan. Keyingi davrlarda T.V.Popova, V.A.Sukkerman, A.N.Soxor va O.V.Sokolovlar tadqiqotlarida yaratilgan tasnifotlar bir qadar universal hisoblanadi. Nemis musiqashunosi G.Besseler esa xronologik jadval tarzidagi tasnifotni taklif qiladi. U musiqiy janrlarni shakllar va turmushdagi vazifalariga ko'ra o'rganib, kutilmaganda taqdim etiladigan (prepodnosimiy – konsert) va kundalik amaliyotda (obixodniy – raqs, marsh, mehnat va diniy qo'shiqlari) turlariga ajratadi [2].

T.V.Popova janrlarni cholg'u va vokal guruhlariga hamda nemis hamkasbi Besseler izidan borib, ikki mezon: musiqaning paydo bo'lishi va ijrochilik xususiyatlariga ajratadi.

O'z navbatida B.V.Asafeyevning 30-yillardagi janrlar yuzasidan olib borgan tadqiqotlarini ham ta'kidlab o'tish joiz.

Musiqashunos janrlar turkumini 6 guruhga ajratadi:

1. Og'zaki an'anadagi xalq maishiy (cholg'u va qo'shiq) musiqasi;
2. Yengil maishiy va estrada musiqasi, jumladan, yakkaxon ansambl, cholg'u, djaz va boshq;
3. Yakkaxon va kichik ansambllar uchun kamer musiqa
4. Katta orkestrlar uchun simfonik musiqa;
5. Xor musiqasi;
6. Dramatik-teatral musiqali-saxnaviy musiqa asarlari

V.A.Sukkerman tomonidan esa butkul yangicha qarash kiritilganligini ko'ramiz. U o'zining "Musiqiy janrlar" kitobida janrlarni tarkibiy tuzilishi jihatdan tahlil qilib, 3 guruhga ajratadi.

1. Lirik janrlar: qo'shiq, noktyurn, alla, poema, serenada va h.k.
2. Epik va hikoyasimon mavzuli janrlar: gimn, ballada, rapsodiya, uvertyura.
3. Raqs va harakat bilan bog'liq motor janrlar: marsh, etyud, tokatta, skerso va b.

Sukkerman tasnifoti janrlar tuzilish xarakteri jihatdan emas balki ijodiy jarayon va kompozitsion mantiqqa asoslangandir.

Barcha tadqiqotchilardan farqli ravishda O.V.Sokolov o'z ishida janrlarni boshqa san'atlarda mavjud yoki yo'qligi va funksiyasi jihatidan o'rganadi [4:128].

Ushbu asosda u musiqani 4 ko'rinishini keltiradi:

1. Sof musiqa ya'ni, dastursiz cholg'u asarlar;
2. Amaliy musiqa (Diniy musiqa);
3. Uyg'un musiqa (So'z va musiqa, Dramatik musiqa, Xoreografik musiqa, Televizion (ekran) musiqa);
4. Amaliy-uyg'un musiqa (Qo'shiqli, raqsana).

Ko'rinib turibdiki, musiqiy janrlar tasnifoti qator jihatlar bilan bog'liq bo'lib, turli guruhlariga ajratilib yoki birlashtirilib: hayotiy yuzaga kelishi, ijrochilik o'rni, boshqa sanatlar bilan hamohangligi, oddiy va murakkablik jihatlarida o'rganilar ekan.

Yuqoridagilardan xulosa chiqarib, Nazaykinskiy muayyan konkret musiqiy asarni tahlil qilish jarayonida 2 tamoyilga e'tibor qaratishni lozim topadi.

1. Janrlarni o'rganishda ma'lum maqsadni ko'zlagan holda istalgan kriteriya yoki tadqiqot uslubini tanlash kerak.

Adabiyotlar

1. Асафьев Б.В. Музыкальная форма как процесс - Москва: 1973, -С.258.
2. Besseler H. Aufsätze zur Musikästhetik und Musikgeschichte. Leipzig, 1978.
3. Лобанова М. Музыкальный стиль и жанр. История и современность сб. Проблема музыкального жанра: барокко, классицизм XX век. –Москва: 1990, -С.278.
4. Назайкинский Н. Стиль и жанр в музыке. –Москва: 2003, -С.128.
5. Попова Т.В. Музыкальные жанры и формы. –Москва: 1954.

REZYUME. Ushbu maqolada XX asr musiqa san'atida janr tushunchasi, uning rivojlanishi va musiqa ijodidagi o'rni haqida so'z boradi. Shuningdek, bir qancha san'at allomalarining ilmiy-nazariy qarashlari haqidagi ilmiy xulosalar tahlili berilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье речь идёт о понятии жанра в музыкальном искусстве XX столетия, о его развитии и роли в музыкальном творчестве. А также даны анализы научных заключений о научно-теоретических взглядах нескольких учёных искусствоведов.

SUMMARY. In this article speech goes about notion of the genre in music XX centuries, about his (its) development and dug in music creative activity. As well as analysis's of the scientific conclusions are given about scientifically glance several scientists

Masalan, musiqaning sotsial tabiatini o'rganishda G. Besseler, T.V.Popova yoki A.N. Soxor uslublarini, boshqa san'atlar bilan birgalikda o'rganishda Sokolov izlanishlarini hisobga olish darkor.

2. Musiqiy asar xususida butkul to'liq taassurot hosil qilishda barcha tasnifotlardan foydalanish zarurki, ularning barchasi bir-biriga xalaqit bermaydi, balki to'ldiradi.

Deyarli barcha tasnifotlarning janrlar tizimida o'rni va darajasiga ko'ra bosqichma-bosqich (ierarxik) asosda tuzilganligi ko'zga tashlanadi.

XVI asr oxiri XVII asr boshlariga kelib, ko'plab musiqiy janrlar tipologik turg'unligini yo'qotib, yangi musiqa turlari faol ravishda bir-biriga ta'sir ko'rsatdi. Jumladan, barokko musiqa madaniyatida son-sanoqsiz gibrid (chatishma) janrlar yuzaga keldi. Ular sirasiga ariyali va ariozoli konsert, xoralkonsert va monodik xorallar kiradi. Bir so'z bilan aytganda, messadan tortib operagacha musiqaning har qanday turida janr uslublarining ta'sirini ko'ramiz. Bunday aralash turlarni M.Lobanova "in mixto genri" deb nomlaydi. "in mixto genri" – barokko kompozitorlarining turli uslub va janrlarni texnik vositalari orqali birlashtirish g'oyasidir. Bunday janr strukturalari kontarast uslublar: "eski – yangi", "qat'iy – erkin" tarzida tuziladi [5].

Bundan tashqari, musiqa va san'atda aniq klassik mezonlarning o'zgarib, yo'qolib borishi XIX-XX asrlarda yangi janr konsepsiyasi – aralash janrlarni yuzaga keltirdiki, ular sof "yopiq" janrlarni ham to'ldirib, boyitadi.

XX asrdagi informatsion portlashlar umumbashariy an'ana va klassik qoliplardan voz kechgan holda individual eksperimentlarni amaliyotda joriy etilishiga sabab bo'ldi. Janrlarning bunday transformatsiyasi biror asarni qayta yaratishda ham ko'zga tashlanadi. Umuman, XX asrda romantizm davrida asosiy o'rinda turgan opera janri cholg'u va simfonik asarlarga o'z o'rnini bo'shatib beradi va turli kamer simfoniya, kichik simfoniya va myuzikl janrlari yuzaga keldi.

Shuningdek, XX asrda yetarli darajada qaror topib ulgurmagani janr tushunchasi yanada murakkablashib, janrlar gibridlashuvining oliy darajasiga yetdi. Mazkur jarayon bugungi kunda yanada yorqinroq namoyon bo'lar ekan, turli janrlarni bir-biridan farqlash nafaqat tinglovchi balki professional ijodkorlarda ham ma'lum qiyinchiliklarni keltirib chiqarmoqda.

Yangi avlod kompozitorlarining asosiy maqsad va vazifalari yangi musiqani boyitish, uning ifoda vositalarini qayta ishlash, qolaversa, garmonik bo'yoqdorlikni, janrlar tizimini tubdan isloh qilish kabi shu va shunga o'xshash talablar tomon o'zgara bordi. Darhaqiqat, har bir kompozitorning individual uslubi, tadqiqot va izlanishlari bir tomondan janrlar borasida yakdli (umumiy) xulosa chiqarishga to'sqinlik qilsa-da, ikkinchi tomondan musiqa rang-barang janr ko'rinishlarini ham vujudga keltirmoqda.

Ular musiqaning deyarli barcha vositalaridan individual ravishda unumli foydalanishdi va musiqiy madaniyatning bebaho durdona asarlarini yaratilishiga, turli-tuman yangi janrlarning yuzaga kelishiga hissa qo'shdilar. Bir so'z bilan aytganda, ular o'zlarining individual ijodkorlik faoliyatlarida yangi klassika – XXI asr klassikasini bunyod etishga muvaffaq bo'ldilar.